

היסטוריה וזיכרון במשנה

הערה על מקומו של רבן גמליאל דיבנה בסדר הקבלה במסכת אבות

חלקה הראשון של מסכת אבות פורס את שלשלת העברת התורה מדור לדור. זהו ניסיון לצייר תמונת עבר שחוליותיה מתקשרות למוטיב מרכזי - רציפותה של מסירת התורה הקשורה במנהיגות דתית. רציפות זו מלמדת על סמכותם של חכמים, ממשיכי אותה מנהיגות דתית, ומסייעת במאבקים נגד אידאולוגיות, כתות וקבוצות שערערו על סמכותה ועל ערכיה.¹ אם כן, 'היסטוריוגרפיה' זו, יותר משהיא משקפת את פניו המורכבות של העבר, על מלוא היבטיו, מרכיביו ויחסי הגומלין שביניהם, היא מבליטה נקודות חשובות בהשקפת עולמם של חכמים בנושאים מהותיים שעמדו על סדר יומם. בשורות הבאות נבחן את מקומן ואת מעמדן של שתי הדמויות המרכזיות בדור יבנה - רבן יוחנן בן זכאי ורבן גמליאל - בסדר המסירה של התורה במסכת אבות ובאבות דרבי נתן. מן הנתונים שייאספו נוכל ללמוד על הזיכרון שהשתקע במסכת בעניין מערכת היחסים בין שני החכמים.

סדר הקבלה לפי מסכת אבות

מסכת אבות מוסרת על שלשלת המסירה והקבלה ממשנה רבנו לאנשי כנסת הגדולה ומהם לזוגות עד להלל ושמאי. מכאן ואילך סדר הקבלה המפורש נקטע, וממשיכים אותו דברי החכמים משושלת הנשיאות דור אחר דור, כדלהלן:

הלל ושמאי קבלו מהם...	(פ"א מי"ב).
רבן גמליאל אומר...	(פ"א מט"ז).
שמעון בנו אומר...	(פ"א מי"ז).
רבן שמעון בן גמליאל אומר...	(פ"א מי"ח).
רבי אומר...	(פ"ב מ"א).
רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא אומר...	(פ"ב מ"ב).

כאן מגיעה שלשלת המסירה של בית הנשיא לתקופת חתימת המשנה, וממילא לסיומה. לאחר דברי רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא שיבצו עורכי המסכת משניות אחדות

¹ ראה למשל: מ"ד הר, 'הרצף שבשלשלת מסירתה של התורה', ציון מד (ספר זכרון ליצחק בער), תשל"ט, עמ' 43-56; ב' אופנהיימר, 'המשמעות ההיסטורית של המשנה הראשונה של מסכת אבות', בתוך: י' כהן (עורך), מנחם ירושלים - לזכרו של מנחם אמיתי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 56-66.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

המיוחסות להלל, ואחר כך חוזרת המשנה לשלשלת המסירה הראשונה במסכת אבות ומציגה את רבן יוחנן בן זכאי כמי שקיבל תורתו מהלל ומשמאי (מ"ח). יש לציין כי עד הלל ושמאי, הזוג האחרון, נוקטת המשנה לשון 'קבלו'. אחריהם ממשיכה המשנה להביא את דברי החכמים מבית הנשיא, אך איננה מציינת יחס מפורש של קבלה בין החכמים אלא רק מצטטת את דבריהם בלשון הפתיחה 'אומר', ורק כשמגיעה המשנה לרבן יוחנן בן זכאי היא שבה לנקוט לשון 'קבלו'. נמצא שבחלקה הראשון של מסכת אבות מופיעות שלובות זו בזו שתי שלשלות מסירה של התורה.²

רוב הדמויות המרכיבות את שלשלת הנשיאות מוכרות ומזהות. יש להניח שסדר המסירה הוא עקבי ורציף, ולכן אין סיבה להניח שרבן גמליאל הנזכר במשנה ט"ז אינו רבן גמליאל הזקן. "שמעון בנו" הנזכר במשנה הבאה (מ"ז) הוא שמעון בנו של רבן גמליאל הזקן.³ גם החכם הבא (מ"ח) שמו שמעון ושם אביו גמליאל, וכבן למשפחת הנשיאות הוא מעוטר בכינוי "רבן". נראה ש"רבן שמעון בן גמליאל" זה הוא בנו של רבן גמליאל דיבנה, משום שאילו היה זה שמעון בנו של רבן גמליאל הזקן (המכונה במשנה הקודמת "שמעון בנו"), יכלה המשנה להשתמש בנוסחה השגורה באבות לציון המשך דבריו של חכם מסוים - "הוא היה אומר". ההנחה שרבן שמעון בן גמליאל הנזכר הוא בנו של רבן גמליאל דיבנה, מתאימה לעובדה שהחכם המופיע במשנה הבאה הוא רבי, בנו של רבן שמעון בן גמליאל. העובדה שלא צוין כאן במפורש כי רבי הוא 'בנו' של הנזכר לפני כן, כפי שנהגו עורכי משנתנו לגבי "שמעון בנו", לא באה אלא להבליט את דמותו של רבי כעומדת בפני עצמה.⁴ בהמשך (פ"ב מ"ב) מובאים דבריו של רבן גמליאל, לדעתנו, בנו של רבי, אלא שכאן כונה רבי בתואר המיוחד "רבי יהודה הנשיא" ("...הוא רבי הוא ר' יהודה הנשיא..."). ירושלמי סנהדרין פ"א, ל ע"א.⁵

לפי פירוש זה שלשלת המסירה של משפחת הנשיאות מדלגת על רבן גמליאל דיבנה, ורק עליו.

² סקירה ממצה על תופעה זו וביטוייה בפרשנות ובמחקר, ראה אצל: מ' קיסטר, **אבות דרבי נתן - עיונים בבעיות נוסח, עריכה ופרשנות**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 114 ואילך. על שילוב שתי שלשלות המסירה זו בזו ראה גם מבואו של ח' אלבק למסכת אבות, סדר נזיקין, ששה סדרי משנה, ירושלים-תל אביב תשי"ט², עמ' 347, 349; א"א פינקלשטיין, **מבוא למסכתות אבות ואבות דרבי נתן**, ניו יורק תשי"א, עמ' ה-ו; לט.

³ יוסף בן מתתיהו (חיי יוסף, ל"ח, מהד' מ' שטיין עמ' קמד) מספר על מעמדו במרד הגדול, אך אין אנו יודעים עליו הרבה כחכם. ראה בערכו אצל: א"מ היימן, **תולדות תנאים ואמוראים**, ירושלים תשכ"ד, עמ' 1162-1163.

⁴ גם העובדה שדברי רבי פותחים פרק חדש (בהנחה כי החלוקה לפרקים קדומה באופן יחסי. ראה: י"נ אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה**, ירושלים-תל אביב תשכ"ד, עמ' 897 ואילך) מְשווים לרבי מעמד הדומה לזה של משה הפותח את פרק א.

⁵ קיימת האפשרות שמדובר ברבן גמליאל בנו של רבי יהודה נשיא - נכדו של רבי. מ' קיסטר (לעיל, הערה 2) התייחס לאפשרות זו כמסופקת ("אולי"). לדעתנו נעשה כאן מאמץ לציין שלשלת מסירה רציפה, ואין סיבה שלא לראות ברבן גמליאל זה את בנו של רבי.

אחרי רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא מביאה המשנה דברים מפי הלל: "הלל אומר... (פ"ב מ"ד). אחר כך מוצג רבן יוחנן בן זכאי: "רבן יוחנן בן זכאי קבל מהלל ושמואל... (פ"ב מ"ח). מיהו הלל הנזכר? מ' קיסטר התחבט האם מדובר בהלל נכדו של רבי יהודה הנשיא או בהלל הזקן. אף שראה את האפשרות שמדובר בהלל הזקן כפחות מסתברת לאור עדות כתבי היד המיוחסים, לא שללה.⁶ לדעתנו הפתרון לשאלה הוא ספרותי-עריכתי, רוצה לומר, לפנינו השתלה מודעת של דברי הלל הזקן לסדר המשניות כדי לחזק את תחושת ההמשכיות בין רבן יוחנן, העומד במרכזן של המשניות הבאות, לבין הלל.⁷

דרך עריכה זו מבליטה שני דברים. ראשית, רבן יוחנן בן זכאי מוצג כממשיכם של הזוגות, תוך הקפדה על שימוש בלשון הישירה 'קבל', אך סידור דבריו אחרי דברי הלל מוסיף על כך בהצגתו בעקיפין כממשיכו הישיר, דהיינו תלמידו, של הלל דווקא, ולא רק כ'מקבלי' טכני של תורת הזוג הלל ושמואל. שנית, החדרתם של בני משפחת הנשיאות לשלשלת המסירה מבליטה מחד גיסא את מעמדו של רבי על ידי העמדתו בראש פרק ב, ונמנעת מלהזכיר, מאידך גיסא, את רבן גמליאל דיבנה. נראה שבהימנעות מהזכרת רבן גמליאל דיבנה נוספה למעמדו של רבן יוחנן בן זכאי הבלטה על גבי הבלטה.

סדר המסירה לפי אבות דרבי נתן

גם באבות דרבי נתן מופיעה שלשלת המסירה, אך בניגוד למסכת אבות חכמי בית הנשיא אינם חלק משלשלת זו. לפי נוסחה א' "רבן יוחנן בן זכאי קבל מהלל ושמואל" (פ"ד),⁸ והוא נזכר מיד לאחר העיסוק בקבלת הלל ושמואל (פרקים יב-יג). בהמשך נזכרים חמשת תלמידיו של ריב"ז ודבריהם, ורק אחר כך נזכר כי "וכנגדן היה רבי יהודה הנשיא מונה שבחן של חכמים..." (פ"ח).⁹ אם כן, בנוסחה זו 'דילג' העורך על כל בני משפחת הנשיאות מרבן גמליאל הזקן ועד רבן גמליאל בנו של רבי, ו'קפץ' היישר לריב"ז, כך שזיקתו של ריב"ז להלל ולשמואל היא ישירה. אדר"נ משתמש בפועל 'קבל' לתיאור יחסו של ריב"ז להלל ולשמואל, בדיוק כמו במשנה. עולה מן הדברים כי זוהי שלשלת הקבלה האמתית, ולכן ראוי להציג את ריב"ז מיד אחרי רבותיו. רבי יהודה הנשיא נזכר רק אחרי הבאת דבריהם של תלמידיו רבן יוחנן ובלוויית הביטוי המקשר 'וכנגדן'.

בנוסחה ב של אדר"נ יש נתק בין המשפט המציין את הקבלה של ריב"ז מהלל (פ"א)¹⁰ לבין המוסרים - הלל ושמואל (פרקים כב-כז), אך פער זה אינו מתמלא בחכמים מבני משפחת הנשיאות וניתן לנמקו בסידור אסוציאטיבי: אחרי דברי הלל סופר על תלמידו,

⁶ מ' קיסטר (לעיל, הערה 2), עמ' 114-117.

⁷ כך כבר אלבק (לעיל, הערה 2), עמ' 347, 349; פינקלשטיין (לעיל, הערה 2), עמ' לט. ושם מצטט את הרשב"ץ במגן אבות שפירש כגון זה.

⁸ מהד' שכטר כט ע"א.

⁹ שם, לג ע"ב.

¹⁰ שם, לג ע"ב.

והאחרון שבהם לפי מסורת זו היה רבן יוחנן (פכ"ח).¹¹ כיוון שהוזכר הובאו חמישה מדבריו (סוף פכ"ח), ומכיוון שהוזכר המספר חמש, עורר הדבר להזכיר בסמוך את חמשת תלמידיו (פכ"ט).¹² רק אחר כך חזר עורך אדר"נ להמשך הקבלה, כך שכל הקטע בין אזכור הלל ושמאי לבין קבלת רבן יוחנן מצטייר באופן ברור כמאמר מוסגר.

עורכי אדר"נ (בשתי הנוסחות) נמנעו אפוא מהחפז הנגרם במשנה אבות משיבוץ שתי שלשלות מסירה: האחת מן הזוגות אל בית הנשיאות, והשנייה מהזוגות לרבן יוחנן. בכך הם ויתרו על שילוב בית הנשיא בשלשלת המסירה וחיברו את ריב"ז במישרין להלל ולשמאי, ובנו"ב במיוחד להלל. בדרך זו מבליט אדר"נ את רבן יוחנן, בעוד שאת רבי יהודה הנשיא וביתו הציג מאוחר יותר (נו"א פ"ח [לג ע"ב], נו"ב פ"ב [לה ע"ב]). הבלטת ריב"ז משותפת אפוא לאבות ולאדר"נ.¹³

בין רבן יוחנן ורבן גמליאל

דומה בעינינו כי העדרו של רבן גמליאל מרשימת מוסרי התורה בפרקים א-ב באבות איננו מקרי. שלא כאדר"נ, שהתעלם ממעמדם של נציגי משפחת הנשיאות כממשיכי הלל ושמאי, מסכת אבות שיבצה אותם בשלשלת המסירה, אך דווקא משום כך בולטת התעלמותה מרבן גמליאל דיבנה. במקום אחר עסקתי בשאלת שימושם של חז"ל ברשימות (של מקומות) ובמשמעותה, והצבעתי על כך שלא פעם מושמט פריט משמעותי מן הרשימה שערכו חז"ל.¹⁴ דומה, כי שיטה לפנינו - הקפדה על רשימה מסודרת, מחד גיסא, תוך השמטת פריט חשוב מאידך גיסא. כל זאת מתוך ידיעה כי ישנם מי שיחושו בחסרונם של אותו פריט ויפענחו את משמעות ההעדר ואת הרמיזה הגלומה בו. במסכת אבות ההתעלמות מפרטים מסוימים בתמונת העבר איננה מצטמצמת רק לעניין הנידון, שכן, כידוע, הכוהנים חסרים בשלשלת הקבלה שבמשנה הראשונה.¹⁵

אם נכון פירושו להעדרו של רבן גמליאל דיבנה משלשלת הנשיאות באבות פרק א, הרי שהדבר משתלב בידיעות נוספות על אודות יחסיו עם ריב"ז. כידוע, ריב"ז עמד בראש המרכז ביבנה בתחילתו, ואת עזיבתו של רבן יוחנן את יבנה יש לראות אולי בזיקה לבואו של רבן גמליאל.¹⁶ מכל מקום, עורכי רשימת 'בתי הדין המובחרים' יודעים כי רבן גמליאל

¹¹ שם, כט ע"א.

¹² שם, כט ע"ב.

¹³ יש לציין כי באדר"נ נו"ב (פל"ב, לה ע"ב) מופיעה כל סדרת האמרות של בית הנשיאות בשינויים מן המשנה ובתוספות עליה. בין אמרות אלה יש כמה המיוחסות לרבן גמליאל, אך לא ברור מי הוא אותו רבן גמליאל. מכל מקום בניגוד למשנה אמרות אלה מובאות באורח עצמאי, בלא ששולבו בשלשלת הקבלה.

¹⁴ י' רוזנסון, 'מאושא ליבנה - בחינה מחדשת לאור פיוט', **סידרא יד**, תשנ"ט, עמ' 93-100. בכוונתי להרחיב בכך בהזדמנות נוספת בע"ה.

¹⁵ ראה בחיבורים הנזכרים לעיל, הערה 1.

¹⁶ סיכמתי עניין זה בקצרה בחיבורי: **מסעות עשרה - על נדודי הסנהדרין בארץ ישראל**, אלקנה תשנ"ח, עמ' 50-63.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נמצא ביבנה ורבן יוחנן בברור חיל: "צדק צדק תרדף" - הלך אחר חכמים לשיבה... אחר רבן יוחנן בן זכאי לברור חיל... אחר רבן גמליאל ליבנא... (סנהדרין לב ע"ב). אמנם, חז"ל לא שמרו זכר של עימות גלוי או של סכסוך מפורש בין רבן גמליאל לריב"ז, אך למיטב ידיעתי אין ביניהם גם מחלוקת שגרתית כמקובל בין חכמים בני אותו דור וחכמים לא העמידים כחולקים או כשותפים באיזה דיון.¹⁷ נראה שהדבר משקף את הזיכרון של חכמים על מתח שהתקיים בין האישים הדגולים הללו. ייתכן שזכרו של המתח נשתמר גם במסורת החכמים על אירועי הדור הבא, כשתלמידו הגדול של רבן יוחנן - רבי יהושע, שהרחיק אחריו עד ברור חיל,¹⁸ נקלע לוויכוחים קשים ונוקבים עם רבן גמליאל שהנהיג את נשיאותו ברמה.¹⁹

נמצא שלמרות חשיבותו וכוחו של בית הנשיאות מצאו חכמים את הדרך להבליט את מעמדו של ריב"ז החכם הגדול לבית הלל ומייסד המרכז ביבנה. בזיכרונם נשתמר מתח בין החכמים, אך לא פולמוס הרסני, וישנה בו מודעות לעובדה כי למרות חילופי הגברי בהנהגת יבנה - לא נפגמה אחדות החכמים. היו חכמים שהגדילו עשות וזכרו את ריב"ז כמי שביקש לכונן את שושלת רבן גמליאל,²⁰ והיו שהעמידו את רבן גמליאל בין תלמידיו.²¹ מבחינה היסטורית איננו יודעים אם עד כדי כך פעל רבן יוחנן, אך בסופו של דבר המתח הותיר רושם מעומעם בספרות חז"ל מבלי שיזעזע את אמות הספים של עולמם של חכמים.

מדברינו עולה כי בפרקים הראשונים של מסכת אבות מתרוצצות שתי מגמות שונות ומנוגדות: מחד גיסא שאיפה להבליט את משפחת הנשיאות ומאידך גיסא רצון לחזק את מעמדו של ריב"ז. השמטת רבן גמליאל משושלת הנשיאות מחזקת את מעמדו של רבן יוחנן בן זכאי, אך גם פוגעת במשפחת הנשיאות, וקשה לראות איך המבקש לחזק את הנשיאות יימנע מלהזכיר את רבן גמליאל בשלשלת המסירה של תורה שבעל פה. בעיה זו אינה פשוטה, ואין לנו אלא לטעון כי במתח שבין שתי המגמות דלעיל הוביל מאזן הכוחות הכללי להבליט רבי במסגרת משפחת הנשיאות, ולהצנעה - באופן לא מופנף! - של רבן גמליאל. הואיל ורבי כמעט שאינו קשור בספרות התלמודית לסבו רבן גמליאל, הבא לפאר

¹⁷ בברייתא אחת מוצג רבן גמליאל בין תלמידיו של רבן יוחנן (בבא בתרא י ע"ב), אך ראה דבריו של א"א אורבך, 'מגמות דתיות וחברתיות בתורת הצדקה של חז"ל', **מעולמם של חכמים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 47-43, הרואה ברייתא זו כמעשה מרכבה של שני מקורות שונים שאין להוכיח ממנו דבר לגבי עצם המפגש בין שני האישים. לפי דרכנו נסביר זאת בעורך שמשקולים של זיכרון העדיף לראות את רבן גמליאל בין תלמידיו של ריב"ז. וראה להלן, הערה 21.

¹⁸ תוספתא מעשר ראשון פ"ב ה"א, מהד' ליברמן עמ' 230.

¹⁹ לעיל, הערה 16, עמ' 57-61.

²⁰ הטיעונים העיקריים בנושא הועלו על ידי ג' אלון במאמרו המפורסם: 'הליכתו של רבן יוחנן בן זכאי ליבנה', **מחקרים בתולדות ישראל**, הקיבוץ המאוחד 1967, עמ' 219-252.

²¹ לעיל, הערה 17, ציינו כי לדעתנו העמדת רבן גמליאל בין תלמידיו של רבן יוחנן בבבא בתרא י ע"ב איננה רק הרכבה סתמית של שני מקורות, אלא ביטוי למגמה לזכרו כעומד בין התלמידים.

את רבי אינו צריך בהכרח לומר גם דבר על רבן גמליאל, ולכן אפשר להימנע מלהזכיר את רבן גמליאל בלי לפגוע בנשיאות רבי ובדמותו.

נטועים ו (ניסן תש"ס)

www.herzog.ac.il